

اداره مالی و بودجه مجلس شورای ملی

سهراب یزدانی

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه تربیت معلم تهران

علی ططری*

دانشجوی دکتری رشته تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد

(از ص ۱۹ تا ۳۹)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۰۳/۱۲؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۱/۰۲/۲۳

چکیده

با برپایی نخستین مجلس شورای ملی و ورود منتخبان ملت به عرصه قانون‌گذاری کشور، مجلسیان پیش از توجه به هر مسئله فردی، در اندیشه رفع مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران بودند. بنابراین، آن‌ها در ابتدای امر، بدون توجه به مسائل و مشکلات خود - به‌ویژه در موضوع مالی و تأمین هزینه‌های زندگی فردی - مشغول کار شدند؛ تا اینکه، با مشکل نبودن منبع تأمین هزینه‌های شخصی و حتی نمایندگی خود مواجه شدند. بدین ترتیب، تشکیل اداره مالی و یافتن منبعی برای تأمین هزینه‌ها از چالش‌ها و اولویت‌های کاری مجلس اول قرار گرفت. از این رو، پرسش اصلی تحقیق را به این ترتیب می‌توان صورت‌بندی کرد که با توجه به شرایط زمانی و اوضاع آشفته اقتصادی که در زمان مجلس اول حاکم بود، آیا اداره مالی آن مجلس توانست در تأمین هزینه‌های خود و مجلسیان موفق عمل کند؟

روش تحقیق در پژوهش حاضر، روش تحقیق تاریخی است. در این روش، اطلاعات لازم از منابع کتابخانه‌ای و اسناد موجود در آرشیو کتابخانه مجلس شورای اسلامی گردآوری شده است و در مرحله بعد، بر اساس نظم و توالی منطقی تاریخی پردازش و پس از آن، برای تحلیل پدیده تاریخی تدوین گردیده‌اند.

از نتایج تحقیق حاضر مستفاد می‌شود که اداره مالی مجلس اول به دلیل مشکلات و مسائل سیاسی و به‌ویژه اقتصادی، در تأمین هزینه‌های خود ناکام ماند و حل این مشکل به دوره‌های بعد موکول شد.

واژه‌های کلیدی: اولین دوره مجلس شورای ملی، اداره مالی، نمایندگان و کارکنان مجلس

مقدمه

در پژوهش حاضر، به منظور پاسخ به ابهامات و پرسش‌هایی دربارهٔ ادارهٔ مالی و چگونگی تأمین بودجهٔ مجلس اول، پس از آشنایی با ادارهٔ مالی نهاد مجلس شورای ملی و کنکاش در چگونگی تأمین بودجهٔ مجلس اول، به این مهم پرداخته می‌شود که مجلس اول با وجود اقداماتی چون تشکیل سازمان اداری و نیز آشنایی و الگوپذیری مجلسی‌ها از نمونه‌های پارلمانی غربی، در شکل‌بندی نهایی و متقن ساختار اداری و مالی، چه میزان توفیق داشت. این امر، با توجه به شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این دوره انجام گرفت.

بدین ترتیب، در راستای اهداف کاربردی پژوهش حاضر، روشن شدن نحوهٔ شکل‌گیری سازمان یا ادارهٔ مالی مجلس اول و دریافت تعداد نمایندگان و کارمندان و میزان حقوق و مستمری آن‌ها، محل تأمین بودجه و اعتبار مجلس برای پرداخت حقوق به مجلسیان، زمان پرداخت حقوق نمایندگان و در نهایت، دستیابی به این مهم که حقوق نمایندگان و کارکنان مجلس اول در چه زمانی تسویه شده است موردنظر می‌باشد. بنابراین، در این تحقیق به چگونگی تشکیل ادارهٔ مالی مجلس اول و کارکرد آن، حقوق و مستمری نمایندگان و کارکنان مجلس اول، میزان حقوق نمایندگان، محل تأمین بودجه و اعتبار مجلس برای پرداخت حقوق به نمایندگان، تاریخ پرداخت حقوق نمایندگان و مطالبات آنان و کارکنان مجلس پرداخته می‌شود.

الف - ادارهٔ مالی مجلس اول

هرچند نظام اداری مجلس اول از گستردگی لازم و انتظام اولیه برخوردار بود و به نظر می‌رسد با پیشرفت کار مجلس، توسعهٔ بیشتری یافت؛ بخش یا ادارهٔ مالی آن، گستردگی و استحکام لازم را نداشت. این امر چند دلیل بارز داشت که عبارت بودند از:

۱. شکل‌گیری نهاد مشروطه بر پایهٔ جنبشی حق‌طلبانه و بر اساس ازخودگذشتگی برای فردایی بهتر و گریز از یوغ ستم، رسیدن به عدالت و رفع تبعیض‌ها بود که هر نوع فداکاری در این راه، با دل و جان مشروطه‌خواهان عجین شده بود و اساساً مسائل مادی اهمیت کمتری داشت؛ در نتیجه، از ابتدا مقرر نبود که حقوقی به نمایندگان ملت پرداخت شود؛ آن‌ها هم ادعایی در این مورد نداشتند؛ چرا که برقراری حقوق و مزایا در گام نخست، می‌توانست صدمه‌ای بر نهال نوپای مشروطیت باشد و مردم را دل‌سرد کند؛

این موضوع برای بسیاری از نمایندگان که حتی تا پایان مجلس، حقوق نگرفتند بسیار سنگین و غیرقابل پذیرش بود. بدین‌روی، دفتر و تشکیلات مالی برای دریافت‌ها و پرداخت‌ها ایجاد نشد.

۲. مجلس رابطه خوبی با دربار و دولت نداشت؛ در نتیجه، از سوی آن‌ها حمایت مالی نمی‌شد. به‌رغم این‌که تا این دوره، بودجه مملکت در دست دربار و دولت بود، آن‌ها هیچ تعهد مالی را نسبت به مجلس نپذیرفتند؛ به بیان دیگر، در تنظیم بودجه ملی، مجلس هنوز جایگاهی نداشت، هرچه بود به صورت موردی و از محل‌های متفاوت به مجلس پرداخت می‌شد که آن‌هم بسیار محدود بود و حتی کفاف مخارج بخشی از کارکنان مجلس را نمی‌داد. جز این، با وجود اوضاع اقتصادی نابسامان کشور، مجلس باید از کدام خزانه پول می‌گرفت؟ خزانه‌ای که تهی از پول بود؟ یا خزانه‌ای که به دنبال مطالبه وام از روس و انگلیس بود و حتی نمی‌توانست به کارکنان شاغل خود حقوق بپردازد؟

۳. در آن زمان، هنوز مجلس نظم و ثباتی به خود نگرفته بود و بخش‌ها و واحدهای اداری آن مشخص نبود؛ این بخش‌ها به مرور زمان و بر اساس نیازهای پیش‌آمده، شکل گرفت و نیرو جذب کرد؛ اما تعداد همین کارکنان نیز طبق اسناد موجود، کمتر از ۶۰ نفر بود؛ (م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۲۸، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی) این افراد هم عمدتاً پرونده شخصی مالی در مجلس نداشتند و تعداد آن‌ها محدود بود؛ در نتیجه، در تشکیلات مالیه مجلس اول، عملاً جایگاه مالی بارزی طلب نمی‌کردند. آنان تنها وجوهی به صورت علی‌الحساب دریافت می‌نمودند. (م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۲۷، همان)

۴. واقعیت دیگر این‌که، لازم بود قبل از شکل‌گیری اداره مالی مجلس اول، ابتدا ساختار اداری و اجزای آن به‌طور کامل ثبات یابد و بر اساس آن، برنامه‌ریزی مالی به عمل آید که این امر با توجه به نوپا بودن مجلس و فشارهای سیاسی و اقتصادی فراوان بر آن، در کوتاه‌مدت غیرممکن بود.

با این اوصاف، از اسناد مالی مجلس اول، تعداد کمی باقی مانده است که سید حسن تقی‌زاده در چندمورد اشاراتی به آن‌ها داشته است. این اسناد اندک، نشان از شکل‌گیری ساختار مالی در مجلس اول دارد. این ساختار، پس از کمک‌هایی مانند کمک گمرک تهران به مجلس، ایجاد شد و دفاتر مالی شکل گرفت. (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۸، ج ۳، پ ۹۱، همان؛ پرسشنامه‌های میرزا ابراهیم کلانتر (شرف‌الدوله، نماینده تبریز)، میرزا ابراهیم شهید تبریزی (نماینده تبریز) و میرزا صادق مستشارالدوله (نماینده تبریز)) که از آن با نام دفتر ثبت

مجلس یاد شده است و احتمالاً چند کارمند مجلس نیز در این بخش مشغول کار بوده‌اند. نحوه اداره این بخش از مجلس، با دارالانشا یا در حقیقت، با بخش اداری متفاوت بود؛ زیرا در رأس اداره مالیه، یکی از نمایندگان مجلس حضور داشت. در مجلس اول، هیئت‌رئیس، محقق‌الدوله را - که از نمایندگان تحصیل کرده و بامعلومات بود - مأمور کرد تا بر امور مالی، پرداخت‌ها و دریافت‌های مجلس نظارت کند؛ به عبارت دیگر، وی «متصدی امور مالی» مجلس شد (م، ۱، ک، ۳، ج، ۳، پ، ۲۷، همان). چند سندی که از کارکرد مالی محقق‌الدوله باقی مانده، نشان‌دهنده آن است که پرداخت‌ها و دریافت‌ها در دفتر مجلس به‌طور دقیق و با خط فارسی و نگارش سیاق، ثبت می‌شد. (برای آگاهی بیشتر نک: م، ۱، ک، ۳، ج، ۳، پ، ۲۷ و ۲۸، همان). محقق‌الدوله - که در ترتیب هیئت‌رئیس مجلس اول در زمره مباشرین یا کارپردازان حضور داشت و منتخب صنف تجار تهران بود - پیش از نمایندگی علاوه بر گذراندن دروس سیاسی در تجارت نیز دستی داشت و با خط سیاق و امور ثبت و ضبط دفاتر مالی به‌خوبی آشنا بود (برای آگاهی بیشتر نک: م، ۱، ک، ۸، ج، ۳، پ، ۹۱، همان؛ پرسشنامه‌های میرزا ابراهیم شهید تبریزی (نماینده تبریز) و میرزا آقا فرش‌چی (نماینده تبریز)).

از این رو، نمایندگان یکی از حساس‌ترین کارهای مجلس اول را به او واگذار کردند؛ کسی که به‌حق می‌بایست او را پایه‌گذار ساختار مالی مجلس اول مشروطه دانست. پس از مرگ محقق‌الدوله، صدیق‌حضرت (از نمایندگان تهران) جانشین او شد. در مشروح مذاکرات مجلس در تاریخ پنجشنبه ۱۴ شوال ۱۳۲۵ آمده است: «در این موقع به اکثریت آرا صدیق‌حضرت به ریاست دفتر انتخاب شد» («مشروح مذاکرات مجلس»، ضمیمه روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی ایران، ۱۴ شوال ۱۳۲۵، ص ۳۹۰).

گویا از این تاریخ به بعد، صدیق‌حضرت، وظایف محقق‌الدوله را عهده‌دار شد. او نیز از نمایندگان تحصیل‌کرده اروپا و مدرس مدرسه سیاسی بود و ایجاد اداره مجلس اول و بسیاری از برنامه‌ریزی‌ها از ابتکارات او بود (آدمیت، ج ۱، ص ۳۶۳، ۳۶۸ و ۴۲۴).

ب - حقوق و مستمری نمایندگان و کارکنان مجلس اول

مجلس شورای ملی، به عنوان نخستین نهاد مشروطیت، در آغاز کار با مشکل تأمین بودجه مواجه بود. این امر بدون حمایت مالی دولت، دوچندان شد. بررسی اسناد و منابع باقی‌مانده از مجلس اول، صحت این موضوع را اثبات می‌کند که مجلس با کمک‌های مردم، حیات خود را آغاز کرد. در این راه، برخی از تجار نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند.

به طور مثال، مخارج انتخابات مجلس اول را در تهران مخبرالسلطنه هدایت تأمین نمود؛ وی در کتاب خاطرات خود به این موضوع اشاره کرده است. (هدایت (مخبرالسلطنه)، ص ۱۴۲)

در اغلب شهرستان‌ها، حکام دولتی راه کارشکنی را در پیش گرفتند؛ مگر مناطقی که حاکم مشروطه‌خواه داشت. در برخی از شهرستان‌ها، انجمن‌ها به برگزاری انتخابات پرداختند و احیاناً کمکی از دولت یا حکام محلی اخذ نکردند. در این رابطه، می‌توان به انجمن ایالتی آذربایجان، اشاره کرد که مخارج نمایندگان آن ایالت را پرداخت.

در مشروح مذاکرات مجلس و منابع و خاطرات موجود، صحبتی از تأمین بودجه مخارج مجلس به میان نیامده است. بیشتر نمایندگان مجلس، شخصاً یا با حمایت مالی برخی از تجار هزینه‌های مربوط را عهده‌دار می‌شدند و هیچ‌گاه گلایه‌ای از این موضوع نداشتند. آن‌ها با شور و اشتیاق تنها به تأسیس مجلس فکر می‌کردند و چنان‌که به نظر می‌رسد، طی توافق غیررسمی تمام هزینه‌ها را خود عهده‌دار شده بودند؛ به‌ویژه آن‌که، بیشتر نمایندگان تهران از اصناف و یا تجار بودند و اوضاع مالی خوبی داشتند؛ اما شرایط برای نمایندگان شهرستان‌ها متفاوت بود؛ برخی از تمکن مالی خوبی برخوردار بودند، ولی برخی دیگر، در راه رسیدن به مجلس، حتی فرش و زمین زراعی خود را فروخته بودند؛ در نتیجه، از داشتن مخارج روزانه خود نیز عاجز بودند؛ با وجود این، کسی نسبت به این شرایط و نبودن بودجه و اعانه، معترض نبود. آنان، تلخی بی‌پولی را با شیرینی نمایندگی مجلس از یاد برده بودند؛ چراکه تمام آرمان آن‌ها، اجرای اهداف مشروطیت و برقراری عدالت بود؛ اما این روند چندان نپایید و مشکلات نمایندگان هر روز بیشتر شد. برخی از نمایندگان اصناف تهران می‌بایست صبح‌ها در کمیسیون‌های مجلس و بعد از ظهرها در صحن علنی آن می‌بودند؛ در نتیجه، دیگر فرصتی برای کسب و کار نداشتند و اگر هم در جلسات مجلس حاضر نمی‌شدند، مورد بازخواست هیئت‌رئیس و حتی مردم قرار می‌گرفتند؛ چراکه مردم معتقد بودند دستیابی به نظام مشروطیت برای آن‌ها هزینه‌های گزافی دربر داشته است و نمایندگان حق ندارند غیبت کنند و این اقدام آن‌ها به نوعی خیانت است.

مشکلات برای نمایندگان شهرستان‌ها دوچندان بود؛ برخی از آن‌ها با فروش اثاثیه و اموال شخصی خود، برخی با قرض و عده‌ای خوش‌اقبال با کمک‌های مردمی، مخارج سفر به تهران را تهیه کرده بودند. اما مسئله این‌جا پایان نمی‌یافت؛ با گذشت زمان، برای

آن‌ها مشکلات جدی به وجود آمد؛ زیرا آن‌ها با اتمام پس‌انداز، دیگر توانایی اداره زندگی و دفاتر خود را نداشتند؛ از سویی، مخارج زندگی آن‌ها افزایش می‌یافت، چراکه می‌بایست پذیرای میهمانان شهرستانی در منازل خود می‌بودند؛ میهمانانی که برخی اوقات تا ماه‌ها در تهران سکنی داشتند و برای بازدید و یا عرض شکایت می‌آمدند. این مشکلات اقتصادی، عمده مسئله نمایندگان شهرستانی بود؛ از سوی دیگر، حتی کارکنان مجلس نیز از نمایندگان تقاضای کمک مالی می‌کردند؛ زیرا بسیاری از آن‌ها حقوق چندانی نگرفته بودند. در این میان، تنها مساعدت‌های نمایندگان چون صنایع‌الدوله و احتشام‌السلطنه هرازگاه به آن‌ها مدد می‌رسانید؛ (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۸، ج ۳، پ ۹۱، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ پرسشنامه اسدالله میرزا همایون مبشرالسلطان (نماینده خرم‌آباد)) اما این امر، نمی‌توانست همیشگی باشد^(۱).

نمایندگان - بنا به دلایلی که در سطور پیشین برشمرده شد - تا مدتی نمی‌توانستند از مجلس تقاضای تصویب حقوق کنند. به هر روی، گرفتن حقوق، مقرری یا هرچیز دیگری با این عنوان برای نمایندگان امری اجتناب‌ناپذیر بود و لازم بود نمایندگان مجلس تأمین مالی شوند؛ تا بدون دغدغه ذهنی و مشغولیات دیگر به وظایف خود عمل کنند.

با این توضیح، به رفع ابهام در مورد حقوق نمایندگان و کارکنان دوره اول مجلس شورای ملی پرداخته می‌شود:

اسنادی که میزان حقوق دریافتی و طلب نمایندگان و کارکنان مجلس را معین می‌نماید، از اهمیت فراوانی برخوردار است و اطلاعات ارزشمندی از چگونگی اداره، مقرری و تعداد کارکنان مجلس شورای ملی در اختیار قرار می‌دهد؛ از این رو، در این مقاله سعی می‌شود با استفاده از اسناد نویافته آرشیو مجلس شورای ملی و منابع و خاطرات بازمانده از نمایندگان و تشکیلات اداری مجلس شورای ملی در دوره‌های نخستین آن، برای ابهامات و پرسش‌های مورد نظر، پاسخی مستند به دست آید. این اسناد به چند گروه تقسیم می‌شوند:

۱. پرسشنامه‌های نمایندگان دوره اول
۲. اسناد مکاتبات نمایندگان و کارکنان
۳. صورت اسامی، مطالبات و مقرری نمایندگان
۴. اسناد پراکنده

۱. پرسشنامه‌های نمایندگان دوره اول

اداره مباشرت مجلس در دوره پنجم (۱۳۴۴-۱۳۴۲ قمری) پس از دریافت عرایض متعدد از نمایندگان دوره اول و یا بازماندگان آنها، مبنی بر تقاضای دریافت حقوق معوقه، با دستور رئیس آن اداره تصمیم گرفت برای دستیابی به اطلاعات دقیق درباره چگونگی پرداخت‌های مجلس به نمایندگان، پرسشنامه‌هایی را طرح و برای هر یک از نمایندگان، ارسال نماید. بدین ترتیب، ۱۵۰ پرسشنامه تهیه و برای آنها فرستاده شد. از آن میان، ۱۳۵ پرسشنامه به اداره مباشرت بازگشت که ۷۵ مورد از آنها در آرشیو مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، موجود می‌باشد. این گروه اسناد، دربردارنده ۷ پرسش کلی از پیشینه خدمت نمایندگان است که برخی از آنها چندوجهی است و از حوزه انتخابیه نمایندگان تا چگونگی تعیین و تأمین «بودجه مخارج مجلس» و تاریخ پرداخت حقوق آنها را شامل می‌شود. تاریخ ورود نمایندگان به مجلس و پایان خدمت آنها نیز از اصلی‌ترین پرسش‌هایی است که اداره مباشرت مطرح کرده است. شایان ذکر است که بعضی از پرسشنامه‌ها، عرایض نمایندگان یا بازماندگان آنها را به همراه دارد که بلافاصله پس از پرسشنامه‌ها آورده شده و موضوع آنها تقاضای دریافت حقوق معوقه است (برای نمونه و آگاهی بیشتر نک: م، ۱، ک، ۹، ج، ۳، پ، ۱۱۰، همان؛ عریضه عبدالمحمد ملک‌زاده، فرزند ملک‌محمد کرمانشاهی (نماینده کرمانشاه)).

۲. اسناد مکاتبات نمایندگان و کارکنان

این گروه از اسناد دارای موضوعاتی از این قبیل می‌باشد: گزارش‌های داخلی اداره مباشرت به رئیس آن اداره یا رئیس وقت مجلس، نامه‌هایی در تکمیل پرونده‌های بایگانی، همچون تأییدیه نمایندگی برخی افراد، اسامی کارکنان اداره دارالانشای مجلس در دوره اول همراه با میزان حقوق دریافتی آنها، جوابیه‌ها و غیره، عرایضی از نمایندگان و کارکنان مجلس اول، مبنی بر دریافت نکردن حقوق خود در آن دوره. این اسناد، مربوط به دوره‌های سوم (۱۳۳۴-۱۳۳۳ قمری) تا نهم (۱۳۱۱ خورشیدی) مجلس شورای ملی است و اطلاعات ارزشمندی را درباره روند کارکرد اداری مجلس در اختیار قرار می‌دهد؛ ضمن آن که برخی رویدادها را نیز در خود مستور دارد.

۳. صورت اسامی، مطالبات و مقرری نمایندگان

آن‌گونه که از نام این گروه اسناد برمی‌آید، این بخش دربردارنده اسنادی با مضمون نام نمایندگان (به تفکیک حوزه انتخابیه آنها)، تاریخ تصویب اعتبارنامه‌های نمایندگان،

مدت حضورشان در مجلس، صورت میزان حقوق پرداخت‌شده به آن‌ها و طلب ایشان از دوره اول و فهرست اسامی، جایگاه و میزان حقوق کارکنان مجلس است.

۴. اسناد پراکنده

علاوه بر اسناد موجود در مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، اسناد دیگری نیز در خصوص مطالبات و مقرری نمایندگان و کارکنان نخستین دوره مجلس وجود دارد. بخشی از آن‌ها در *آرشیو سازمان اسناد ملی* و یا برخی از منابع موجود است. نمونه بارز آن، سندی است که سید حسن تقی‌زاده در مجله *یغما* ارائه داده و مدعی است آن را در انگلیس به دست آورده است.^(۳)

پ- میزان حقوق نمایندگان

کمیسیون مالیة مجلس اول را باید پرکارترین کمیسیون آن نامید؛ زیرا بر پایه اسناد و مدارک موجود، تصمیمات آن اثربخش‌ترین اقدامات بود. این کمیسیون طی این مدت، مواجب شاهزادگان و درباریان را تعدیل کرد و به وضعیت مالیاتی کشور سروسامان داد. از دیگر اقدامات آن، «اصلاح بودجه مالیة ایران» بود. در نتیجه، تعیین حقوق و مستمری کارکنان دولت از مباحث مهم آن شد. هرچند «قانون وظایف، یعنی مستمریات»^(۳) بعدها تصویب شد، اما مقدمات آن در این کمیسیون آماده شد و برای نخستین بار در ایران برای مخارج ادارات، بودجه معین گردید (برای آگاهی بیشتر از کارکرد مجلس اول و خدمات نمایندگان به‌ویژه درباره اصلاح مالیة نک: احتشام‌السلطنه (علامیر)، ص ۶۵۷-۶۵۴).

مجلسی‌ها با وجود مشکلات فراوان در کمیسیون مالیة مقدمات بودجه کشور را تنظیم کردند، اما پس از گذشت یک‌سال، دریافتند که خود آن‌ها در این مدت، بدون دریافت حقوق، مشغول کار بوده‌اند. برخی از نمایندگان شهرستان‌ها طبق عرایض ارسالی به مجلس اظهار داشتند که املاک و اراضی و حتی اثاثیة منزل خود را فروخته و هزینه سفر به پایتخت و سکونت در تهران کرده‌اند؛ (برای آگاهی بیشتر نک: م، ۱، ک، ۸، ج، ۳، پ، ۹۸، *آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی*؛ نامه شیخ محمدباقر مشایخی خوانساری، نماینده خوانسار به مجلس؛ همچنین، م، ۱، ک، ۸، ج، ۳، پ، ۹۹، همان؛ عریضه بحرالعلومیه، همسر آقامیر رشتی بحرالعلوم، نماینده رشت به مجلس) در نتیجه، در زمان ریاست احتشام‌السلطنه و با پیگیری او، مقرر شد که نمایندگان، ماهی یکصد تومان حقوق مقرر دریافت کنند^(۴)؛ (آدمیت، ج، ۱، ص ۳۷۸) اما - طبق اسناد موجود در مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی - برخی از نمایندگان نخستین دوره یا بازماندگان آن‌ها - حتی تا دوره نهم مجلس شورای ملی

(۱۳۱۱ خورشیدی) - طی عرایض یا درخواست‌نامه‌هایی، حقوق معوقه خود را مطالبه می‌کردند. می‌توان مهم‌ترین علت این تعویق را وجود شرایط بسیار بد اقتصادی در کشور و نابسامانی‌های اداری دانست. برخی از آن‌ها چون ارباب‌جمشید، صنایع‌الدوله و امین‌الضرب نیازی به دریافت حقوق نداشتند، اما بسیاری از نمایندگان با مشکلات مالی مواجه بودند. پاسخ اسدالله میرزا همایون (مبشرالسلطان، نماینده خرم‌آباد)،^(۵) به آخرین سؤال از پرسشنامه اداره مباشرت مجلس، گویای یک نمونه از مشکلاتی است که نمایندگان مجلس اول با آن دست به گریبان بوده‌اند، او نوشته است:

از بودجه و ترتیب حقوق مستخدمین مجلس، بنده، بلکه از آقایان نمایندگان اطلاعی نداشتیم و گویا ترتیب صحیحی نداشتیم؛ زیرا اغلب مستخدمین از نرسیدن حقوق شکایت داشتند که بعضی اوقات آقایان نمایندگان از خودشان به پیش‌خدمت‌های اتاق و کمسیون خود، کمک می‌نمودند (م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۳، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی).

از این‌رو، احتشام‌السلطنه با اعتراض به این‌که «یک سالی است که وکلا آمده‌اند و مواجیبی» نگرفته‌اند، «تعیین مواجب [را] از حقوق خود مجلس» دانست و با پیگیری‌های او برای نمایندگان، ماهیانه مبلغ یکصد تومان حقوق در نظر گرفته شد؛ (آدمیت، ج ۱، ص ۳۷۸) البته، طبق اسناد موجود، تنها بخشی از این حقوق به آن‌ها پرداخت شد و ایشان در دوره‌های بعدی مجلس همچنان، خواستار حقوق پرداخت‌نشده خود بودند.

سید حسن تقی‌زاده درباره حقوق نمایندگان دوره اول می‌نویسد: «حقوق آن دوره نمایندگان، ماهی یکصد تومان بود که نمایندگان، بابت ۲۲ ماه دوره نمایندگی، ۳ ماه و نیم را - که سیصدوپنجاه تومان باشد - دریافت نموده بودند» (تقی‌زاده، «یادی از مجلس اول»، سالنامه دنیا، سال ۱۷، شماره ۱۷، ۱۳۴۰، ص ۲۲۶).

صورت مذاکرات نمایندگان، در جلسه ۵۱ دوره دوم، درباره حقوق نمایندگان، قابل توجه است:

[...] (طرح قانونی ارباب‌کیخسرو راجع به حقوق نمایندگان قرائت شد). [...]

آقای تقی‌زاده: [...] ما یک ماده قانونی لازم داریم که وضع کنیم برای حقوق نمایندگان لکن نداریم؛ هنوز آن قانون در یک جایی نوشته نشده و به امضا هم نرسیده است؛ وقتی آن قانون را لازم داریم وضع کنیم، یک کلمه که این را متضمن خواهد بود، می‌گوییم

که نمایندگان از روز تصدیق اعتبارنامه‌شان، ماهی فلان قدر مواجب خواهند گرفت؛ لازم است الحاق شود.

محمد هاشم میرزا: این حقوق خدمت است؛ نه مدد معاش. [...] وکیل‌الرعايا: بنده محتاج می‌دانم حقوقی که به وکلا داده می‌شود در مجلس رأی داده شود، علناً و به صحنه همایونی برسد؛ آن وقت، آن، حقوق است؛ ما آن را حقاً مالک می‌شویم و خودمان را صاحب حقوق می‌دانیم و می‌توانیم مطالبه کنیم. فاتح‌الملک: از روزی که اعتبارنامه تصدیق شده است، از آن روز حقوق باید بدهند. تقی‌زاده: [...] بعد از آن که صحت اعتبارنامه هر وکیل در مجلس معین شد، از این تاریخ حقوق بگیرند.

حاجی سید نصرالله: [...] این حقوق در مقابل استفاده است که ملت از وکلا می‌کند. وکیل‌الرعايا: [...] باید فهمید که حقوق را قانون باید معلوم کند؛ [...] از آن روزی که وکیل مشغول خدمت می‌شود باید به او حقوق داده شود و مدد معاش هم نیست. حسنعلی خان: [...] در باب حقوق وکلا در مجلس قبل، رأی گرفته شد؛ اگر هنوز حقوق نداده بودیم؛ نگرفته بودیم؛ می‌توانستیم بگوییم در این باب صحبت باید بشود؛ ولی چون دو ماه حقوق گرفته شده، نمی‌توانیم بگوییم که چقدر حقوق باید گرفته شود. به هر جهت، لازم است یک سند قانونی در دست مباشرین باشد که از روی آن بتوانند به وکلایی که وارد می‌شوند و در این جا هستند، حقوق بدهند.

آقا میرزا ابراهیم خان: بنده به کلمه حقوق حرف دارم؛ در سابق بعضی‌ها به اسامی مختلفه، گاهی مستمری، گاهی مساعده، گاهی انعام و یا به اسامی دیگر از دولت پول می‌گرفتند و دیدند نمی‌توانند هیچ کلمه جامعی پیدا کنند، اسمش را حقوق گذاشتند و این حقوق که به وکلا داده می‌شود برای خدماتی است که متحمل می‌شوند؛ این از بابت مدد معاش است که ملت می‌دهد و یک کلمه دیگر هم زیاد شده است که آن کلمه صحت است؛ یعنی وقتی صحت اعتبارنامه آن‌ها از مجلس گذشت آن وقت حقوق بگیرند و بنده فوریت این طرح را تقاضا می‌کنم؛ از برای این که تکلیف مباشرین مجلس معلوم باشد. [...]

ارباب کیخسرو: چون این جا یک اظهاری شد که نسبت به حقوق نمایندگان تزلزلی است، بنده عرض می‌کنم برای اداره مباشرت، تکلیفش چیست و نمی‌تواند من بعد حقوق بدهد.

وکیل‌التجار: [...] تعیین حقوق وکلا با خود مجلس است [...].

اسدالله میرزا: [...] از روزی که وکلا معین می‌شوند یک حقوق دارند. [...] در نظام‌نامه داخلی [...] باید ذکر کرد که از آن روزی که وکلا اعتبارنامه‌شان معین شد، از آن روز حقوق می‌گیرند.

وکیل‌الرعا: [...] به مدد معاش در مجلس سابق رأی داده شد [...] .

اسدالله خان: [...] شاید مقتضی است که امسال صد تومان داده شود و سال دیگر او را تغییر بدهند و ۷۰ تومان یا کمتر. گمان می‌کنم در نظام‌نامه داخلی، یک فصلی دارد راجع به محاسبات؛ آن‌جا باید گذاشته شود.

کاشف: [...] پیشنهادی که شده است اسمی از مبلغ حقوق نبرده است؛ فقط از تاریخ ورود به خدمت است و مجلس از روزی می‌تواند حقوق بدهد که وکالت هر وکیل، تصدیق شده باشد. [...]

تقی‌زاده: [...] در مجلس سابق رأی گرفته شد؛ بنده خودم بودم که رأی گرفته شد [...]. نایب‌رئیس: هر کس رأی می‌دهد فوریت این را قیام نماید. (اکثریت شد.) (مجدداً قرائت شد؛ هم طرح ارباب‌کیخسرو و هم راپورت^(۶) کمیسیون.) [...] (به این عبارت رأی گرفته شد؛ مقرری نمایندگان دارالشورای ملی از تاریخی که صحت اعتبارنامه ایشان در مجلس معلوم بشود، محسوب خواهد شد.) (اکثریت شد.) (مشروح مذاکرات دوره دوم مجلس شورای ملی، غره صفر ۱۳۲۸، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص ۵۰ و ۵۱).

ت- محل تأمین بودجه و اعتبار مجلس برای پرداخت حقوق به نمایندگان

یکی از مشکلات اساسی مجلس، مسائل مالی بود؛ مهم‌ترین آن‌ها نبودن اعتبار و بودجه کافی برای اداره مجلس، مخارج پیدا و ناپیدای قوه مقننه و مهم‌تر از همه، پرداخت حقوق به کارکنان و نمایندگان با عناوینی همچون مساعدت، مزایا، مقرری، حقوق و غیره بود؛ اما مجلس بودجه‌ای برای امور مالی خود پیش‌بینی نکرده بود. این مشکل تا زمانی که نمایندگان، مدعی دریافت حقوق نشدند، بروز نیافت؛ اما پس از آن، هیئت‌رئیس مجلس را با مشکل جدی روبه‌رو ساخت. محل تأمین اعتبار مجلس برای پرداخت حقوق و این‌که چگونه همان مقدار کم به عنوان حقوق سه‌ماهه نمایندگان پرداخت شد را می‌توان از میان اسناد موجود در آرشیو مجلس دریافت، به‌ویژه پرسشنامه‌ها - که به کرات به آن‌ها اشاره شد- به‌درستی محل تأمین این اعتبار را مشخص می‌کنند؛ به‌طور مثال، میرزا ابراهیم شرف‌الدوله کلانتر (نماینده آذربایجان)، در پاسخ به این پرسش که محل تأمین اعتبارات مجلس اول کجا بود؟ پاسخ می‌دهد: «یکصد هزار تومان، جهت حقوق وکلا، حواله صادر شده بود. بیست هزار تومان به گمرک

تهران^(۷) وصول شد؛ ولی هشتاد هزار تومان حواله فارس، وصول نشده بود که به مجلس توپ بستند» (م، ۱، ک، ۸، ج، ۳، پ، ۹۱، همان).

اسدالله میرزا همایون مبشرالسلطان در پاسخ به همین سؤال، مبلغ واریزی به خزانه مجلس را متفاوت بیان کرده است؛ از طرفی، عواملان پرداخت وجه را بیشتر معرفی نموده است. او بیان می‌دارد:

تصور می‌کنم یک سال پس از تأسیس مجلس، یک فقره حواله - که مبلغ آن را نمی‌دانم - برای حقوق آقایان نمایندگان از طرف دولت رسید و به آقایانی که از روز اول تأسیس مجلس حاضر بوده‌اند از سه ماهه حقوق دادند؛ ولی با اشخاصی که مثل بنده چهارپنج ماه بعد از تأسیس آمده بودند چیزی ندادند. یک فقره حواله سی هزار تومان در زمان رئیس‌الوزرای و وزارت مالیه ناصرالملک، بابت حقوق نمایندگان رسید که به همگی یک ماهه حقوق دادند. گویا سی هزار تومان از محل گمرک هم پرداخته شد. دیگر وجهی به این اسم در نظر ندارم به مجلس رسیده باشد. (م، ۱، ک، ۸، ج، ۳، پ، ۹۵، همان)

براساس اسناد موجود، گویا بعد از مدتی مجلس با وضعیت اسفبار مالی مواجه شد؛ در نتیجه، در زمان ریاست وزرای ناصرالملک، کمکی در حدود بیست هزار تومان را از طرف دولت و از محل عوارض گمرک تهران دریافت کرد؛ اما آیا این تنها مبلغی است که در این دوره دریافت شد؟ در این مورد نمی‌توان با قطعیت سخن گفت؛ زیرا در اسناد موجود، به‌ویژه پرسشنامه میرزا همایون مبشرالسلطان، به دریافت دو مرحله وجه از دولت اشاره شده است که حتی مبلغ آن با دیگر مبالغ مورد اشاره نمایندگان متفاوت است؛ به طوری که اکثر نمایندگان در پاسخ به سئوالی که به میزان و محل تأمین بودجه مجلس، اشاره دارد، مبلغ بیست هزار تومان پرداختی گمرک تهران را تأیید کرده‌اند؛ ضمن این‌که به هشتاد هزار تومانی که قرار بود ظل‌السلطان بپردازد نیز اشاره نموده‌اند؛ اما این مبلغ، به چند دلیل هیچ‌وقت به خزانه مجلس واریز نشد؛ یکم آن‌که، به سبب آشوب‌های فارس، جمع‌آوری پول از محل مالیات و عوارض مردمی، کاری غیرممکن بود. دوم این‌که - به گواه یکی از نمایندگان مجلس - تاریخ براتی که قرار بود ظل‌السلطان طی آن هشتاد هزار تومان بپردازد، ۲۹ ربیع‌الثانی ۱۳۳۵ بود، درحالی‌که مجلس در ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ توپ بسته شد؛ (م، ۱، ک، ۱۰۹، ج، ۳، پ، ۱۰۹، همان) در نتیجه، فرصتی برای وصول اعتبار پیشنهادی ظل‌السلطان ایجاد نشد.

ث- تاریخ پرداخت حقوق نمایندگان

یکی از مسائل مورد پیگیری، دریافت تاریخ دقیق پرداخت حقوق به نمایندگان مجلس بود. با بررسی مشروح مذاکرات، نتیجه‌ای قطعی حاصل نشد. در مذاکرات شنبه ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵، اسامی غائبین مجلس قرائت شد، احسن‌الدوله (نماینده آذربایجان) گفت:

این ترتیب حاضر و غایب‌کردن وکلا و ذکر اسامی آن‌ها در صورتی است که از برای آن‌ها حقوقی مقرر شده باشد که هرگاه از حضور تکاهل ورزند، از حقوق آن‌ها کسر شود؛ ولی حالا با عدم تعیین حقی از برای آن‌ها، آن ترتیب بی‌فایده است («مشروح مذاکرات مجلس»، ضمیمه روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی ایران، ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵، ص ۲۲۴).

بعد از آن، در مذاکرات مجلس، صحبت خاصی راجع به این موضوع وجود نداشت؛ تا آن‌که در جلسه علنی سه‌شنبه ۲۶ شوال ۱۳۲۵، لسان‌الحکما (نماینده خراسان) چنین گفت: چون در مجلس قبل و مقدمه مذاکرات، از آن اشخاصی که اعانه برای تأسیس مکتب ایتم داده‌اند اسم برده و نوشته شده؛ ولی بعضی‌ها را گویا فراموش کرده‌اند؛ من جمله خود بنده، ده‌تومان از حقوق وکالت خود داده‌ام و آقای میشرالسلطان، پنج‌تومان. مقصود این است تمام این‌ها نوشته شود که فراموش نشود (همان، ۲۶ شوال ۱۳۲۵، ص ۴۰۵).

از این سخنان می‌توان دریافت که از جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ تا شوال ۱۳۲۵ نمایندگان مجلس، دارای حقوق بوده‌اند؛ اما با بررسی اسناد و منابع موجود، نمی‌توان تاریخ دقیق زمانی را که برای نمایندگان، حقوق مقرر شده بود، دریافت. هرچند امین‌الضرب در این‌باره می‌نویسد:

تصویب حقوق نمایندگان محترم در ایامی بود که حضرت آقای احتشام‌السلطنه به ریاست مجلس منصوب بودند. [...] علی‌هذا، چون حضرت معظم، در شعبان ۱۳۲۵، سمت ریاست را نائل شده‌اند، تصویب حقوق هم در همان اوقات باید شده باشد (م ۱، ج ۷، پ ۳، ۸۲، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی).

اما این مشکل تا سال ۱۳۰۵ خورشیدی نیز حل نشد؛ زیرا در آن دوره (مجلس ششم)، پس از شکایات نمایندگان و کارکنان مجلس، اداره مباشرت در صدد برآمد مشخص کند نمایندگان از چه تاریخی شروع به دریافت حقوق نموده‌اند. به هر روی، با گذشت نزدیک به نوزده سال از افتتاح مجلس اول، تاریخ دقیق این مسئله مشخص نشد و این موضوع برای همیشه در پرده ابهام ماند (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۲۷، همان). دانستن

این موضوع هم - با وجود اهمیت بسیار - کمک شایانی به اداره مباشرت مجلس ششم نمی‌کرد؛ زیرا به گواه نمایندگان دوره اول و اسناد موجود، آنان تنها حقوق سه ماه، سه ماه و نیم خود را دریافت کرده بودند؛ از سویی، حیات مجلس اول مشروطه، بیشتر از ۲۲ ماه طول نکشید؛ بر این اساس، میزان طلب نمایندگان مشخص نشد.

ج - مطالبات نمایندگان و کارکنان مجلس

طبق اسناد و روایات برجای مانده از نخستین دوره مجلس، میزان حقوقی که نمایندگان دریافت کرده بودند به اندازه سه ماه و یا به عبارتی سه ماه و نیم بود. البته، وضعیت کارکنان مجلس، کمی متفاوت بود؛ زیرا رؤسای مجلس نسبت به آنان مساعدت‌هایی داشتند و کارکنان تا قبل از وضع آیین‌نامه پرداخت حقوق به مجلسی‌ها، مبالغی را دریافت می‌کردند. وضعیت نمایندگان مجلس اول نیز یکسان نبود؛ برخی از تمکن مالی فراوان برخوردار بودند و برخی در وضعیت بد مالی به سر می‌بردند. آدمیت در این باره می‌نویسد:

در سال اول، نمایندگان مواجهی نداشتند؛ برخی توانگر بودند؛ بعضی کسب و کاری داشتند، ممر گذران زندگی‌شان مختلف بود؛ اما بودند کسانی که به قول احسن‌الدوله: «اموراتشان مختل است». حاجی میرزا علی آقا برهان آورد که: عمل مجلسیان را نباید با عمل سرباز یا حاکم قیاس کرد؛ زیرا کار آن‌ها «واجب کفایی» است و حال آن‌که «عمل و کلاً فعلاً برایشان واجب عینی شده و اجرت گرفتن در واجب عینی حرام است؛ اما اگر کسی چیزی نداشته باشد، آن شخص را مرتزقه می‌گویند؛ لابد باید از بیت‌المال ارتزاقش کرد». این موضوع مجمل ماند. احتشام‌السلطنه اظهار کرد: یک سالی است که وکلا آمده‌اند و مواجهی نگرفته‌اند و تعیین موجب از حقوق خود مجلس است. در هر صورت و هیچ‌وقت مایل نباشید که کسی کاری را مجاناً بکند؛ کار مجانی گران‌تر تمام می‌شود (آدمیت، ج ۱، ص ۳۷۷ و ۳۷۸).

هرچند مطالبه حقوق، توسط نمایندگان و کارکنان مجلس از همان دوره اول، در برخی از جلسات و در صحن علنی مطرح می‌شد و در همان زمان، رئیس وقت نیز پاسخی به این موضوع می‌داد؛ (برای آگاهی بیشتر نک: «مشروح مذاکرات مجلس»، ضمیمه روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی/ایران، ۲۸ شوال ۱۳۲۴، ۲۶ رمضان ۱۳۲۵ و ...). پیگیری پرداخت معوقه حقوق نمایندگان و کارکنان دوره اول مجلس، به‌طور مشخص از دوره ششم مجلس شورای ملی آغاز شد. قدیمی‌ترین سندی که در این باره وجود دارد، نامه‌ای متحدالمال به تاریخ ۳۰ دی ۱۳۰۴ از ارباب کیخسرو شاهرخ، نماینده زرتشتیان و رئیس اداره مباشرت مجلس

وقت است که در آن از هفده نماینده دوره اول مجلس دعوت شده تا در جلسه‌ای رسمی برای مشخص نمودن وضعیت حقوق و سابقه شغلی نمایندگان و کارکنان دوره اول حضور یابند. در نگاه اول، این گونه درک می‌شود که مجلس و ارباب‌کیخسرو، از نمایندگان دوره اول برای گرفتن حقوق معوقه ایشان دعوت نموده‌اند؛ اما واقعیت ممکن است چیز دیگری باشد؛ زیرا شکایاتی از برخی نمایندگان و کارکنان دوره اول و بازماندگان آن‌ها در دست است که نشان می‌دهد آن‌ها سال‌ها به دنبال مطالبات خود، معطل مانده بودند (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۲۷، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی). چنین به نظر می‌رسد که نامه ارباب‌کیخسرو، حاصل مراجعات حضوری و این مکاتبات بوده است. این روند چند سالی به درازا کشید؛ البته، در بایگانی مجلس، سندی وجود ندارد که نشان دهد حقوق و مطالبات نمایندگان و کارکنان پرداخت شده است.

ارباب‌کیخسرو به اتفاق کارمندان خود در اداره مباشرت مجلس، برای حل این مشکل دست به ابتکاراتی زد؛ نخست، برای اخذ اطلاعات، تعدادی از نمایندگان را به مجلس دعوت کرد؛ سپس، پرسشنامه‌ای طراحی کرد - آن گونه که نمونه‌هایی از آن‌ها خواهد آمد - و سؤالاتی کلیدی را برای رفع ابهامات مطرح کرد. تمام این اقدامات تا اسفند سال ۱۳۱۱ به طول انجامید. در تمام این مدت (بیش از هفت سال) نامه‌های بسیاری میان اداره مباشرت مجلس و وزارت مالیه در مورد حقوق معطل‌مانده نمایندگان و کارکنان مجلس ردوبدل شد. از سوی دیگر، نمایندگان و کارکنان مجلس اول و برخی وارثان آن‌ها با ارسال عرایض فراوان به مجلس و دیگر ادارات مرتبط با آن در پی دریافت مطالبات خود بودند که بیش از ۱۳۰ سند از این مکاتبات در مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی موجود است (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۱، ج ۳، پ ۳، همان). سرانجام در ۱۶ بهمن ۱۳۱۱، *اداره محاسبات مالیه* وزارت مالیه، نامه‌ای به اداره مباشرت مجلس نوشت که مضمون آن، درخواست تأیید صحت اعتبارنامه پانزده نفر از نمایندگان دوره اول مجلس شورای ملی بود (م ۱، ک ۱، ج ۳، پ ۳، همان). گویا این درخواست، مقدمه‌ای برای پایان - بخشیدن به این تلاطم ۲۶ ساله بود. بعد از این تاریخ - به جز نامه‌ای که مربوط به ۱۲ اسفند ۱۳۱۱ است - سند دیگری از عرایض نمایندگان دوره اول در آرشیو مجلس وجود ندارد. دو سند متأخر در حقیقت گواهی است احتمالی به پرداخت حقوق معوقه نمایندگان و کارکنان مجلس اول مشروطه. در یکی از این اسناد نویافته آمده است:

سه فقره مطالبات، مقرری آقایان نمایندگان و اعضا و مستخدمین دوره اول مجلس شورای ملی، بر حسب تخمین دویست و هیجده هزار تومان و یکصد و هشتاد تومان و سه هزار و صد دینار می‌باشد (م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۲۷، همان).

در حقیقت، این سند - که توسط حسین سمیعین، معاون وقت اداره مباشرت مجلس تنظیم شده بود - رقمی از مطالبات نمایندگان و کارکنان مجلس اول را ارائه می‌دهد؛ اما شاید آمار دقیق‌تر، زمانی به دست آمد که مطالعه و تحقیق چهارساله اداره مباشرت مجلس - به مدیریت ارباب کیخسرو - پایان می‌یافت و فهرست کاملی از میزان مطالبات نمایندگان و کارکنان مجلس اول مشخص می‌شد.

نتیجه

پژوهش حاضر، به منظور پاسخ به ابهامات و پرسش‌هایی درباره اداره مالی و چگونگی تأمین بودجه مجلس اول انجام گرفت. به بیان دیگر، آشنایی با اداره مالی نهاد مجلس شورای ملی و کنکاش در چگونگی تأمین بودجه مجلس اول، از اولویت‌ها و ضروریات انجام این تحقیق به‌شمار می‌آید.

بدین ترتیب، در طی این تحقیق دانسته شد که مجلس اول با وجود اقداماتی چون تشکیل سازمان اداری و نیز به‌رغم آشنایی و الگوپذیری مجلسیان از نمونه‌های پارلمانی غربی، در شکل‌بندی نهایی و متقن ساختار اداری و مالی، توفیق چندانی نیافت. این امر، با توجه به نتیجه‌ای که از داده‌های موجود در طی این تحقیق به دست آمد، از آن‌رو اتفاق افتاد که شرایط سیاسی (نظام استبدادی)، اقتصاد نابسامان، اوضاع اجتماعی و فرهنگی آشفته در این دوره موجب نقصان و حتی کندشدن روند ایجاد ساختار مالی و حتی اداری مجلس گردید و در نهایت، این مهم در اولین دوره به تعویق افتاد و در دوره‌های بعد پیگیری شد.

البته، در راستای اهداف کاربردی پژوهش حاضر، می‌بایست به این نتایج توجه داشت: روشن‌شدن نحوه شکل‌گیری سازمان یا اداره مالی مجلس اول و دریافت تعداد نمایندگان و کارمندان و میزان حقوق و مستمری آن‌ها، گستره مطالبات آنان - که رابطه مستقیمی با نابسامانی اقتصادی و مشکلات فراوان سیاسی و اجتماعی داشت - محل تأمین بودجه و اعتبار مجلس برای پرداخت حقوق به مجلسیان - که متفاوت و پراکنده بودند و به دلیل نابسامانی اقتصادی، محل مطمئنی برای تأمین این بخش از

هزینه‌های مجلس به‌شمار نمی‌آمدند- زمان پرداخت حقوق نمایندگان - که به‌رغم کنکاش در اسناد و دیگر منابع، تاریخ دقیقی برای دریافت حقوق آن‌ها به دست نیامد- و در نهایت، دستیابی به این مهم که حقوق نمایندگان و کارکنان مجلس اول در همان دوره تسویه نشد و آنان و یا بازماندگان‌شان تا دوره‌های بعد به دنبال مطالبات معوقه خود به مجلس عریضه و درخواست‌نامه می‌فرستادند، امری که به گواه اسناد بایگانی مجلس، تا سال ۱۳۱۱ خورشیدی ادامه یافت.

پی‌نوشت

۱. البته، برخی از نمایندگان دوره اول بر این باور بودند که مبالغی به صورت علی‌الحساب و بدون قاعده خاصی به کارکنان مجلس پرداخت می‌شده است (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۸، ج ۳، پ ۱۵، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ پرسشنامه میرزا سید علی نقی مردنگی میرمطهری (نماینده دماوند)؛ همچنین، م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۴۱، همان؛ پرسشنامه سید آقای جلالی تیرفروش (نماینده تهران)).
۲. به سبب اهمیت تاریخی این سند، مطالب استنساخ‌شده آن به پیوست این مقاله می‌آید.
۳. این قانون در ۱۰ ماده، در تاریخ ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ تصویب گردید.
۴. بیشتر نمایندگانی که پرسشنامه‌های موجود در آرشیو مرکز اسناد مجلس را پاسخ گفته‌اند، تصویب حقوق ماهیانه یکصد تومان را به دوره احتشام‌السلطنه مربوط دانسته‌اند، اما شماری چون شیخ حسن حسام‌الاسلام، نماینده رشت و میرزا بزرگ همدانی (مقبل‌لشگر)، نماینده زنجان، تصویب این حقوق را به دوره صنیع‌الدوله مربوط دانسته‌اند (برای آگاهی بیشتر نک: م ۱، ک ۳، ج ۳، پ ۳، آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی).
۵. نام وی در کتاب *اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی و نمایندگان مجلس سنا* به اشتباه مشیرالسلطان آمده است (برای آگاهی بیشتر نک: فرهنگ قهرمانی، ص ۸).
۶. اصل: راپرت.
۷. اصل: طهران.

اپیوست: صورت استنساخ‌شده دخل و خرج مجلس دوره اول

به روایت سید حسن تقی‌زاده]

صورت دخل و خرج دوره اول مجلس

بسم الله الرحمن الرحيم

دخل - قوی‌ئیل ۱۳۲۵

بتاریخ ۹ قوس ۱۳۲۵، وجه نقد از بابت حواله گمرک، بابت حقوق وکلای محترم، بتوسط محقق‌الدوله رسیده؛ تحویلی حاجی میرزا ابراهیم آقا، ۱۰۰۰ تومان.
بتوسط جناب محقق‌الدوله از بابت برات فوق، رسیده؛ تحویلی حاجی میرزا ابراهیم، ۴۰۰۰ تومان.

اوراق تمبرزده، پانصد ورق از قرار دهشاهی، ۲۵ تومان.

اوراق تمبرزده، یک هزار ورق، ایضا ۵۰ تومان.

|| || || || ۵۰ || .

بتاریخ ۶ جدی ۱۳۲۵، بتوسط آقای محقق‌الدوله که از بابت سی هزار تومان گمرک رسیده؛ تحویلی حاجی میرزا ابراهیم آقا ۱۰۰۰ تومان.

بتاریخ ۲۵ جدی ۱۳۲۵، بتوسط آقای محقق‌الدوله، بموجب حواله وزارت مالیه، از بانک شاهی؛ رسیده حقوق افراد؛ تحویلی آقا میرزا محمود ۱۰۰۰ تومان.

بتاریخ اول دلو ۱۳۲۵ بموجب حواله وزارت مالیه؛ ایضا توسط عبدالله خان؛ تحویلی آقا میرزا محمود ۱۰۰۰ تومان.

۱۳۲۵/۱۱/۱۱ بموجب حواله وزارت مالیه، بمصدق السلطان از بابت بقیه دوهزار و چهارصد تومان، توسط عبدالله خان رسید ۴۰۰ تومان.

بتوسط کاظم خان از بابت دوهزار تومان، باقی بنائی مجلس مقدس، بحواله گمرک، نقد، رسیده؛ تحویلی میرزا محمود ۱۰۰۰ تومان.

ایضا، صنیع السلطان، سند بحواله گمرک، از بابت دوهزار تومان سپرده، ایضا ۱۰۰۰ تومان.

وجه اعانه اهالی انزلی برای فلک‌زدگان اهالی ارومی، بتوسط انجمن انزلی رسیده، ۳۰۰ تومان.

خرج - از بابت حقوق سه‌ماهه اول قوی‌ئیل ۱۳۲۵ (در تنظیم این فهرست، اختصار را رعایت کردیم باین نحو: ۱. عنوان «جناب آقا» را حذف کردیم و همچنین نمره ترتیب

را. ۲- به هر یک از وکلا سیصد تومان داده شده بدو قسط متساوی (۱۵۰ تومان) در

جدی ۱۳۲۵، و این رقم را مکرراً نیاوردیم. ۳- از مقرری وکلایی که تأخیر ورود به

مرکز داشته‌اند، کسر شده که در ذیل صفحه یاد کردیم. ۴. تاریخ ورود، اول حمل

۱۳۲۵ است (ظاهراً روز افتتاح مجلس)).

طهران	سید مهدی	طهران	محقق الدوله
قوچان	حاجی میرزا بابا	//	میرزا طاهر
طهران	دکترولی الله خان	شیراز	میرزا ابوالحسن خان
//	حاجی شیخ علی	آذربایجان	احسن الدوله
اصفهان	مرتضی قلیخان	قم	فتح الله خان
طهران	حسنعلیخان	طهران	میرزا حسینقلی
آذربایجان	حاجی میرزا آقا	//	ملاحسن
طهران	آقا غلامرضا	//	میرزا محمود خوانساری
گیلان	وکیل التجار رشتی	//	حاجی محمد ابراهیم
طهران	سید مصطفی	//	شیخ حسین طهرانی
//	امجد السلطان	//	صدیق حضرت
//	معظم الملک	اصفهان	آقا محمود اصفهانی
آذربایجان	حاجی محمد آقا حریری	طهران	سید الحکما
//	میرزا فضلعلی آقا	اصفهان	میرزا هادی
کاشان (۸)	میرزا سید حسن	آذربایجان	حاجی میرزا ابراهیم
// (۹)	نظام الدین	طهران	حاجی سید محمد
طهران	حاجی محمد باقر	//	سید حسین بروجردی
//	مشاور الملک	//	حاجی سید باقر
عربستان (۱۰)	سید علاء الدین	//	حاجی شیخ حسن
طهران	و ثوق الدوله	کرمان (۱)	میرزا احسن
//	حاجی سید نصرالله	آذربایجان	تقی زاده
آذربایجان	مستشار الدوله	استرآباد	حاجی شیخ غلامحسین
قم	حاجی ملا محمود	دماوند	سیدعلینقی
طهران	مخبر الملک	گیلان	دبیر رسائل
//	حاجی سید ابراهیم	آذربایجان	شرف الدوله
کرمانشاه	حاجی ملک محمد	کرمان (۲)	شیخ یحیی
فیروز کوه	اشرف الادبا	کرمان (۳)	معاون التجار
زنجان	آقا شیخ ابراهیم	طهران (۴)	حاجی سید آقا تیر فروش
استرآباد	حاجی محمد تقی	//	ناظم العلما
طهران	امین التجار	سمنان (۵)	عمید الحکما
ترشیز (۱۱)	احتشام الاطبا	طهران	حاجی میرزا ابراهیم خیاط باشی

طهران	حاجی محمدعلی شیرینی فروش	//	حاجی علی اکبر
خراسان	نوابلسان الحکما	همدان	حاجی وکیل الرعایا
طهران	حاج محمد اسمعیل بلور فروش	قزوین	میرزا حسین طبیب
مازندران	آقا محمدعلی مازندرانی	بروجرد	جوادمؤمن الممالک
طهران	حاج سید محمد ساعتساز	نطنز	ملاعلی محمد صدرالعلما
مازندران	آقا میر عماد	خراسان	حاجی میرزا عبدالحسین شهشهانی
طهران	حاج عباسقلی	طهران	میرزا محسن
//	حاج عبدالوهاب	آذربایجان	نواب هدایه الله میرزا
کرمان (۱۲)	حاج شیخ محسن خان	خراسان (۶)	حاجی میرزا علی آقا
طهران	حاجی محمد تقی	خوانسار (۷)	حاجی شیخ باقر
// (۱۳)	حاجی محمد اسمعیل آقا	طهران	نواب اسدالله میرزا
//	حاجی محمد تقی شاهرودی	//	حاجی احمد زر گرباشی
آذربایجان	حاجی امام جمعه خوئی	کرمان (۱۴)	بحر العلوم
مازندران (۲۱)	مفتخر الممالک	کرمان (۱۵)	شمس الحکما
—	حاجی معین	طهران	حاجی سید مرتضی
	***	//	مشهدی باقر
آستانه (۲۲)	آقا سیدعلی نقی ناظم املاک	// (۱۶)	یحیی میرزا باقر ثقة السلطنه
۳۰ تومان	میرزا محمد عبد همنشی	//	استاد حسن معمار
// ۲۵	میرزا محمود تمبردار	رشت (۱۷)	بحر العلوم رشتی
// ۹۰	سید احمد محرر	—	صنیع الدوله رئیس سابق
// ۹۰	بصیر دفتر	طهران (۱۸)	مجلس مقدس سه ماهه
// ۱۰۰	شیخ حسینعلی کفاش	طهران (۱۹)	میرزا حسینعلی
// ۳۰	قراولان مجلس	// (۲۰)	حاجی شیخعلی

۱ و ۳، تاریخ ورود، دهم ثور و از بابت مقرری پنجاه روز گرفته‌اند: ۱۶۶/۶۶ تومان. ۲- بعلت تأخیر ورود، ۲۰۰ تومان گرفته است. ۴- قسط دوم را نگرفته است. ۵- ۱۶/۷ تومان از مقرری او کسر شده. ۶- قسط دوم را (۱۵۰ تومان) دریافت نکرده. ۷- ۱۹۰ تومان گرفته. ۸- فقط دویست تومان گرفته. ۹- دویست تومان گرفته. ۱۰- تاریخ ورود، ۴ ثور؛ ۱۸۶/۶۷ تومان گرفته. (۱۱) ۱۶/۴ تومان از مقرریش کم شده؛ بعلت تأخیر ورود بمرکز. (۱۲) صد تومان از مقرری او کسر شده. ۱۳- در لیست دیگر شیخ اسمعیل است (؟) ۱۴- سی و سه تومان و سه قران دریافت کرده. (۱۵) دویست تومان گرفته. (۱۶) ۱۵۰ تومان گرفته. (۱۷) دویست تومان گرفته. (ماه ثور، غائب بوده) ۱۸- ۳۵۰ تومان. (شماره ۱۹ در منبع ثبت نشده است) ۲۰- یک قسط بیش

نگرفته (۱۵۰ تومان) ۲۱- دو ماه غیبت داشته؛ گرفته است صد تومان. ۲۲- دویست تومان از بابت ثور و جوزا (برگرفته از: تقی‌زاده، «نخستین مجلس شورا»، مجله یغما، سال ۲، شماره ۱۲، اسفند ۱۳۲۸، ص ۵۹۰-۵۸۷).

منابع

الف- اسناد

۱- آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، اسناد دوره اول؛ اسناد مالی و پرسشنامه‌ها.

۲- _____، مشروح مذاکرات دوره دوم مجلس شورای ملی (غره صفر ۱۳۲۸).

ب- نشریات

۱- «مشروح مذاکرات مجلس»، ضمیمه روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی ایران، (۲۸ شوال ۱۳۲۴).

۲- _____، (۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵).

۳- _____، (۲۶ رمضان ۱۳۲۵).

۴- _____، (۱۴ شوال ۱۳۲۵).

۵- _____، (۲۶ شوال ۱۳۲۵).

ت- خاطرات

۱- احتشام السلطنه (علامیر)، میرزا محمودخان، *خاطرات احتشام‌السلطنه*، به کوشش محمدمهدی موسوی، چ ۲، زوار، تهران، ۱۳۶۷.

۲- هدایت (مخبرالسلطنه)، مهدی‌قلی، (۱۳۶۱)، *خاطرات و خطرات*، چ ۳، زوار، تهران، ۱۳۶۱.

ث- پژوهش‌ها

کتاب‌ها

۱- آدمیت، فریدون، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، ج ۱، پیام، تهران، ۲۵۳۵.

۲- فرهنگ قهرمانی، عطاءالله، *اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی و نمایندگان مجلس سنا*، تهران، چاپخانه مجلس، ۲۵۳۶.

مقالات

۱- تقی‌زاده، سید حسن، «نخستین مجلس شورا»، *مجله یغما*، سال ۲، شماره ۱۲، اسفند ۱۳۲۸.

۲- _____، «یادی از مجلس اول»، *سالنامه دنیا*، سال ۱۷، شماره ۱۷، ۱۳۴۰.